

Пролог

В очах нацистів злочин Фреди Вінеман був простий: вона народилася єврейкою. У травні 1944-го в Сент-Етьєні у Франції двадцятирічну дівчину заарештували колаборанти, які належали до парамілітарної міліції. Разом з батьками і трьома братами спершу Фреду відправили в сумнозвісний транзитний табір у Дрансі на околицях Парижа, а потім — в Аушвіц-Біркенау на території окупованої нацистами Польщі.

На початку червня 1944 року Фреду, її сім'ю і майже тисячу інших євреїв з Франції поїзд привіз залізничною гілкою прямо в табір, попід будинок охорони Біркенау з червоної цегли. Коли двері вантажного вагона відчинилися, і вони вийшли на світло, Фреда подумала, що потрапила в «Пекло. Запах! Жахливий запах!»^{1*}. Однак вона ще не розуміла справжнього призначення Біркенау. Величезне місце кишіло в'язнями. Можливо, новоприбулих відправлять працювати?

Поки Фреда з сім'єю стояли у зоні поруч з колією, яку називали «рампа», стався непередбачуваний поворот. В'язні зі спеціального загону, який називався «зондеркоманда», одягнуті в схожу на піжаму форму, гукали новоприбулим: «Віддайте дітей старшим жінкам». У результаті молода мама, віком десь за двадцять, вручила своє немовля матері Фреди.

На рампі євреям наказали вишикуватися у дві черги: чоловіки в одну, жінки з дітьми в іншу. Збентежена подіями Фреда стала в чергу для жінок разом з матір'ю, яка досі тримала чуже немовля.

^{*} Бібліографічні посилання до цієї книжки подано на сайті видавництва: https://laboratoria.pro/files/files_to_download/1668432313-reesholocaust60x90blokprim.pdf. У кінці книжки зацікавлений читач знайде куар-код, який на них веде.

Коли черга дійшла до них, лікар-есесівець — Фреда вірить, що то був доктор Менгеле — звелів її матері з дитиною йти направо. Фреда рушила за нею, але пригадує, що «Менгеле покликав мене назад і сказав: “Йди наліво”. А я відповіла: “Ні, не піду. Я не покину матір”. Тоді він вкрай буденно сказав: “Твоя мати доглядатиме дітей, а ти підеш до молоді”».

Фреда згадує, що «не могла зрозуміти, чому нас розділили. Я не могла зрозуміти, навіщо віддавати немовлят старшим жінкам. Моїй матері було лише сорок шість. Я не могла зрозуміти, що відбувається: це було надто швидко. Усе це сталося дуже швидко».

Коли мати з немовлям відійшла, в іншій колоні черга дійшла до батька і трьох братів Фреди. Їм наказали триматися разом. Однак поки вони стояли на рампі, найстарший брат Давид побачив, як мати рушила в іншому напрямку, і подумав, що наймолодшому з них, тринадцятирічному Марселю, слід піти з нею. Він міркував, що братові буде легше, якщо мати зможе доглядати за ним. Тож Давид сказав Марселеві йти за нею, і той, послуховавшись старшого брата, чкурнув до матері. Так Давид ненавмисне допоміг відправити Марселя на смерть.

Тоді вони ще не знали, що тільки-но взяли участь у процесі селекції, під час якого лікарі СС за лічені секунди вирішували, котра людина поки що може залишитися в живих, а котра має померти відразу. Переважна більшість людей у цьому транспорті була відібрана для негайного вбивства в газових камерах Біркенау, зокрема мати Фреди разом із немовлям, яке було в неї на руках. Нацисти не бажали, щоби діти, старі чи хворі затримувалися в таборі довше, ніж на кілька годин.

Фреду, її батька та трьох братів відібрали для роботи. Хоч нацисти прагнули врешті-решт знищити всіх євреїв, робота означала відкладення езекуції. Тому відправивши Марселя навздогін матері, Давид послав його в групу, відібрану на негайну смерть. У процесі селекції тринадцятирічний Марсель опинився на межі, тож есесівцям було байдуже, якщо він загине з матір'ю. За словами Фреди, дії Давида «були би слушними за інших обставин», але в нелюдських обставинах Аушвіцу його рішення було хибне.

На рампі зондеркомандо сказали молодим матерям віддати немовлят, тому що постати перед есесівським лікарем без дітей було єдиним шансом пережити перший відбір. Навіть якщо матері були

молоді й працездатні, есесівці рідко вдавалися до спроб розділити їх з дітьми під час селекції, бо остерігалися спричинити паніку серед новоприбулих. Кинувши мимовільний погляд на матір Фреди, яка стояла біля потяга, члени зондеркоманди зрозуміли, що вона надто стара, щоб залишитися живою. Якщо вже вона точно помре, і немовля також напевне загине, їх помістили разом. А в молодій матері з'явився шанс прожити довше, ніж один день.

Як така ситуація взагалі могла трапитися? Як загальноприйнятні стандарти порядності й моралі так перевернулися з ніг на голову, що милосердя старшого брата посприяло смерті молодшого, а єдиним шансом на життя для молоді матері було віддати своє немовля на вбивство?

Якщо говорити ширше, з яких причин нацисти вирішили знищити цілий окремих народ? Чому вони забирали мільйони чоловіків, жінок та дітей і душили газом, розстрілювали, морили голодом, забивали до смерті — убивали їх усіма можливими способами? Яке місце цього геноциду серед інших жакіть на совісті нацистів?

Над цими питаннями я розмірковував двадцять п'ять років, протягом яких створив і випустив багато документальних телесеріалів про нацистів та Другу світову війну. Працюючи над ними, я подорожував різними країнами та зустрівся із сотнями очевидців того періоду — із тими, хто постраждав від рук нацистів, як Фреда Вінеман, із тими, хто був стороннім спостерігачем, а також із тими, хто скоював злочини. Лише незначна частина свідчень, зібраних для моїх фільмів, публікувалася раніше.

Голокост — це найбільш сумнозвісний злочин у світовій історії. Ми маємо зрозуміти, як таке безчинство стало можливим. І в цій книжці, спираючись не лише на свіжий зібраний матеріал, а й на останні наукові дослідження, я намагаюся зробити саме це.

1 Витоки ненависті

У вересні 1919 року Адольф Гітлер написав листа надзвичайної історичної ваги. Однак тоді ніхто не усвідомлював його значення. Це тому що Адольф Гітлер, автор листа, був ніким. У свої тридцять він не мав ані дому, ні кар'єри, ні дружини, ні подруги, ні жодної близької людини. Лише минуле, повне розбитих мрій. Він прагнув бути іменитим художником, але мистецькі кола відкинули його, хотів внести лепту в перемогу Німеччини над союзниками в Першій світовій війні, але став свідком принизливої поразки німецьких військ у листопаді 1918 року. З гіркотою і злістю він узявся шукати винних.

У цьому листі до товариша по службі Адольфа Гемліха, датованому 16 вересня 1919 року, Гітлер безапеляційно стверджував, хто саме винуватий не лише в його особистих невдачах, а й у стражданнях усього німецького народу. «Серед нас живе поріддя, — писав він, — негерманської, чужинської раси, яке не хоче і не здатне відмовитися від властивих йому рис... і при цьому володіє такими політичними правами, як і ми самі... Усе, що спонукає людину прагнути чогось вищого — релігія, соціалізм чи демократія — для них лише засіб досягнути мети, вдовольнити хіть до грошей і домінування. Їхня діяльність викликає в інших народів расовий туберкульоз»².

Противником, якого визначив Гітлер, були «євреї». Також він писав, що «кінцевою метою» будь-якого німецького уряду має стати «безкомпромісне усунення всіх євреїв».

Це надзвичайний документ. Не тільки тому що дозволяє станом на 1919 рік зазирнути в голову людини, яка згодом ініціює Голокост, а й тому що це перший неспростовний доказ особистих антисемітських переконань Гітлера. Через п'ять років у автобіографії «Моя

боротьба» він писав, що ненавидів євреїв ще на початку двадцятого століття, будучи невизнаним художником у Відні. Однак деякі дослідники не приймають на віру Гітлерове спрощене трактування власного минулого³ й сумніваються, що він справді був таким зятятим антисемітом, коли жив у Відні і служив у війську під час Першої світової війни⁴.

Проте це аж ніяк не означає, що у вересні 1919 року антисемітизм виник у Гітлеровій голові на рівному місці. Пишучи цього листа, він черпав з потоків антисемітської думки, які нуртували в Німеччині до, під час і одразу після Першої світової. Черпав стільки, що насправді в листі, датованому вереснем 1919, немає жодної оригінальної ідеї. І хоч згодом Гітлер став найбільш сумнозвісним прибічником антисемітизму, спирався він на яскраву історію переслідування.

Звісно, антисемітизм не був новим явищем. Його корені сягають кількох тисячоліть у минуле. Скажімо, у часи виникнення християнства, попри те, що Ісус сам народився євреєм, шматки тексту в Біблії наголошують, що юдеї були його ворогами. Євангеліє від Івана свідчить, що юдеї «бажали убити»⁵ Ісуса. В одному місці вони навіть ухопили каміння, щоб кидати в нього⁶. Що ж до самого Ісуса, то він говорить юдеям, що вони діти диявола⁷.

Такі нездорові ідеї вбудувалися в найважливіший християнський текст, і священники покоління за поколінням клеймували євреїв як віроломних людей, які «хотіли смерті Господа нашого Ісуса Христа»⁸. Не важко збагнути, чому в середньовічній Європі, де домінувала християнська культура, переслідування євреїв стали звичним ділом. У багатьох країнах їм забороняли володіти землею, займатись низкою професій і вільно вибирати місце проживання. У різний час у європейських містах євреїв змушували селитися в гетто і носити спеціальні позначки на одязі, як-от жовту відмітку у Римі тринадцятого століття. Оскільки християнам було заборонено займатися лихварством, позичання грошей опинилося серед небагатьох доступних для євреїв занять. І в результаті, як демонструє «Венеційський купець» Шекспіра, єврей-позикодавець став об'єктом ненависті. У 1543 році в Німеччині Мартін Лютер написав памфлет «Про євреїв та їхню брехню». Він стверджував, що євреї — «злодюги й грабіжники, уся їхня їжа до останньої крихти і весь їхній одяг до останньої нитки — безсоромно поцуплені в нас

клятим лихварством». Лютер закликав простий народ «назавжди прогнати їх із цієї країни... геть!»⁹

Просвітництво змінило долю європейських євреїв. Цей період наукового і політичного розвитку поставив під сумнів чимало загальноприйнятих поглядів. Наприклад, «zasлyгoвyють» євреї такого суворого ставлення чи вони просто жертви упередження? У 1781 році німецький історик Крістіан Вільгельм фон Дом, обстоюючи емансипацію євреїв, писав: «Усе, у чому звинувачують євреїв, зумовлено політичними умовами, в яких вони сьогодні живуть»¹⁰. Французька декларація прав людини 1789 року дала євреям законний статус «вільних і рівних» громадян. Упродовж дев'ятнадцятого століття в Німеччині скасували багато давніх заборон, зокрема і професійні обмеження.

Однак усі ці свободи мали свою ціну. У період, коли німецькі євреї отримали нові можливості, країна переживала масштабне перевтілення. У другій половині дев'ятнадцятого століття жодна країна Європи не змінювалася так швидко, як Німеччина. Видобуток вугілля зріс із 1,5 мільйона тонн у 1850 році до 100 мільйонів у 1906-му¹¹. Населення збільшилося зі 40 мільйонів у 1871 році до понад 65 мільйонів у 1911-му. Також завдяки об'єднанню Німеччини 1871 року країна змінилася політично. У світлі цього колосального перевороту у багатьох людей виникали глибокі питання про культурну і духовну сутність нової нації. І серед них: що означає бути «німцем»?

Відповідь знайшлася в адептів сили Volk'у. Зазвичай Volk перекладають як «народ», проте концепт, що стоїть за ним, передати одним словом неможливо. Теоретики Volk'у трактували його як майже містичний зв'язок між групою людей, які розмовляють однією мовою і мають спільну культурну спадщину, і їхньою рідною землею. У відповідь на раптове розростання міст і викиди новозбудованих фабрик вони гаряче прославляли благодать німецького села і можуть лісу. Відомий одописець Volk'у професор Вільгельм Генріх Ріль у «Земля і люди» (Land und Leute) стверджував: «Якщо народ утратив здатність розуміти спадок лісів, з яких черпає сили й оновлення, йому не уникнути вимирання. Ми повинні зберегти ліс — не лише щоб зігріватися взимку, а й щоби бадьоро бився пульс народу і німці могли залишатися німцями»¹². У середині дев'ятнадцятого століття Ріль застерігав не тільки від небезпеки

розбудови міст, а й від символу модерну — залізниці: «зокрема землероби відчувають, що не можуть залишатися "традиційними землеробами" поруч із новою залізницею... усі бояться стати кимось іншим, а ті, хто хоче відібрати в нас звичний уклад життя, видаються радше тінями з пекла, ніж добрими духами»¹³.

Згодом концепція Volk'у стала вкрай важливою для Гітлера і нацистів. Міністр пропаганди Йозеф Геббельс навіть замовив створення незвичайного фільму, що вийшов на екрани в 1936 році під назвою «Вічний ліс» (Ewiger Wald). Він оспівував силу і значення лісу й селян-землеробів. «Наші предки були людьми лісу, — йшлося в агітаційних матеріалах до фільму, — їхній Бог жив у священних гаях, а релігія виросла з пралісів. Жоден народ не здатен жити без лісу, а винні в його знищенні кануть у забуття...»¹⁴. Остання репліка диктора в стрічці ще дужче підсилювала зв'язок між Volk'ом і лісом: «Народ, як і ліс, стоятиме вічно!»¹⁵

Перед Першою світовою війною у Німеччині здобув велику популярність молодіжний рух «Вандерфогель». Ця організація закликала юнаків і юнок мандрувати в сільську місцевість і відновлювати зв'язок німецького народу із ґрунтом. «Це був духовний рух, — говорить Фрідолін фон Шпаун, який приєднався до «Вандерфогель» у підлітковому віці. — Спротив епосі імператора Вільгельма, зацикленій на промисловості і комерції»¹⁶. Інші молоді німці вступали у різні товариства на зразок Німецького гімнастичного союзу і виконували вправи на свіжому повітрі. «Уперше я побачив свастику в Німецькому гімнастичному союзі, — розповідає Еміль Кляйн, що був членом організації перед Першою світовою. — На значку, бронзовому значку, який носили як емблему, була подвійна свастика з чотирьох літер F: frisch [свіжий], fromm [побожний], fröhlich [щасливий], frei [вільний]»¹⁷. Використання свастики перейняла і низка völkisch-товариств. Вони вірили, що цей древній символ, поширений у різних культурах минувшини, уособлює зв'язок з їхніми давніми пращурами, адже схожі знаки траплялися на німецьких археологічних пам'ятках.

Такий розвиток подій став проблемою для німецьких євреїв, що опинилися поза концепцією Volk'у. Більшість із них жила в містах і виконувала роботу, цілковито протилежну до völkisch-ідеалів. Очевидно, євреї не належали до людей, які «вийшли з лісу». У неймовірно популярному німецькому романі «Дебет і кредит» (Soll

und Haben), опублікованому в 1855¹⁸, центрального персонажа-єврея Файтеля Ітціґа зображено як відразливого чоловіка, що одержимий грішми й обманює чесних наївних німців. Ітціґ — паразит, а його життя нескінченно далеке від благородного ідеалу селянина-землероба.

Далеко не кожен симпатик ідеї Volk'у автоматично ставав антисемітом, однак загалом для völkisch-руху євреї символізували все, що не так з новою Німеччиною. Якщо ви селянин, який не дає собі ради через стрімкий розвиток міст, а на вашій землі ще й прокладають залізницю, — в усьому винні євреї. Якщо ви торговець, і покупці проміняли вашу крамничку на новий універмаг, — в усьому винні євреї. Якщо ви гаруете в мануфактурі, але ніхто не купує вашу продукцію, бо з'явилися фабрики і ринок заповнили товари масового виробництва, — в усьому винні євреї.

Звичайно, ці висновки ґрунтувалися на упередженні. Так, німецькі євреї жили в містах, відкривали універмаги й фабрики, але значною мірою так склалося, тому що сотні років у них не було доступу до по-справжньому völkisch-занять. Коротко кажучи, після тривалої заборони на володіння землею євреїв почали звинувачувати у відірваності від ґрунту. Наростання антипатії до німецьких євреїв особливо вражає, якщо врахувати, як мало їх жило в країні (менше одного відсотка населення). Багато німців ніколи не контактували з євреями. Але відсутність євреїв — не перепона для антисемітизму.

Із розвитком völkisch-руху давні, закладені християнством упередження проти німецьких євреїв не зникли, а тільки посилилися. Тиради одного із найпалкіших völkisch антисемітів Пауля Лагарда оцінив би сам Мартін Лютер. «Ми антисеміти, — писав Лагард у «Євреях та індогерманцях» (Juden und Indogermanen), надрукованій у 1887, — тому що погляди, звичаї і потреби євреїв, які живуть серед нас у Німеччині дев'ятнадцятого століття, не змінилися від часів поділу народів після Потопу... тому що євреї — азійські язичники посеред християнського світу». На думку Лагарда, євреї — «народ, який за тисячі років не залишив жодного сліду в історії»¹⁹.

Хибне уявлення про євреїв як чужинецьку силу, що таємно заправляє в новій Німеччині, підштовхнуло лідера Пангерманського союзу Генріха Класса написати «Якби я був кайзером» (Wenn ich der Kaiser wär). Книжка вийшла у 1912-му, за два роки до початку

Першої світової війни, і пов'язувала потребу «повернутися до здорового державного життя» з вимогою «зрубати під корінь чи принаймні скрутити до нешкідливого рівня єврейські впливи»²⁰. Для цього Класс пропонував низку обмежувальних заходів. Він закликав газети, що належали євреям чи наймали їх на роботу, попереджати про це читачів, наполягав, що слід відсторонити євреїв від служби в армії і на флоті, а також заборонити їм працювати вчителями і юристами.

Паралельно з völkisch антисемітизмом і «традиційним» християнським антисемітизмом розвивалася ще одна, цілковито відмінна течія нападок на євреїв. Саме вона стояла за Гітлеровим заклик до обґрунтованого антисемітизму в листі, датованому вереснем 1919 року. У той період сучасні антисеміти намагалися виправдати свою ненависть до євреїв псевдонауковими аргументами, заявляючи, що євреїв слід зневажати не так через релігію, як через їхню «расу».

Концепція расової відмінності людських істот і вищості одних «рас» над іншими отримала квазіінтелектуальне обґрунтування в опублікованій 1855 року праці Артюра де Гобіно «Нарис про нерівність людських рас» (Essai sur l'inégalité des races humaines)²¹. Гобіно, за освітою не дослідник, а дипломат, вигадав світ, у якому існували три раси: чорна, жовта і біла. Із них «найнижча — негроїдна, яка стоїть на спідньому щаблі». Жовті народи мали «явну перевагу над чорними», але були «не здатні створити цивілізоване суспільство, бо не вміють ані підживлювати свою нервову енергію, ні вивільнити пружини краси і діяння». На вершині ієрархії стояла біла раса, що вирізнялася «винятковим, а то й надмірним свободолобством». Отже, як виводив Гобіно, «історія вчить... що всі цивілізації з'явилися завдяки білій расі і не здатні існувати без її допомоги, а велике й видатне суспільство існує рівно доти, доки береже кров благородної групи, що його створила...». Також Гобіно вірив, що до появи всіх європейських цивілізацій і «германських рас» зокрема принаймні частково причетна група «аріїв», які мігрували в Європу з Індії.

Антисемітський вимір цієї теорії запропонував письменник Г'юстон Стюарт Чемберлен, уродженець Англії, який пізніше отримав німецьке громадянство. Його книжка «Основи XIX століття» (Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts) побачила світ 1899 року

і завоювала широке коло читачів — не лише в Німеччині. У вступному слові до англомовного видання лорд Рідсдейл писав, що ця праця «швидко заявила про себе як про один із найбільших шедеврів століття», і що «налитий фрукт» студій і наукової думки Чемберлена «дозрів на благо світу»²². Чемберлен стверджував, що абсолютну протилежність чистого ідеалу, репрезентованого аріями, утілюють євреї. І хоч мимохідь їх не завжди можна розрізнити, насправді євреї — «чужинський азійський народ», що «наймерзнішими методами накопичив безмежне багатство»²³. З огляду на те, що тільки євреям і германській расі вдалося зберегти «чистоту», ці дві «раси» — арії і євреї — зішлись у грандіозному поєдинку за верховенство.

Зрозуміло, що Чемберлен і Гітлер мали багато спільного. Після їхнього знайомства в 1923 році Чемберлен зізнався, що зустріч одним махом перевернула його стан душі²⁴. Натомість нацисти визнали письменника своїм. Відзначення його сімдесятого дня народження у вересні 1925 року було широко висвітлено в нацистській газеті *Völkischer Beobachter*, а «Основи XIX століття» стали глибоко шанованим текстом.

Расова теорія вабила чимало людей — особливо тих, кого Чемберлен і де Гобіно помістили на вершечок ієрархії. Можливість оцінити, чого варта людина, лише з її зовнішності, виявилась спокусливою. У популярному німецькому романі «Гельмут Гаррінга» (1910) суддя не може повірити в провину Гаррінги, тому що той має надто невинний вигляд²⁵. Здається, цією тезою пройнявся і райхсфюрер СС Генріх Гімmlер. У 1938 році під час візиту до підрозділу СС йому впала в око зовнішність одного солдата. З самого лише вигляду Гімmlер вирішив, що це «здібний, чистокровний німець», і, ознайомившись з солдатом досе, рекомендував підвищити його в званні²⁶.

У токсичну суміш «традиційного», *völkisch* і «расового» антисемітизмів додався ще один елемент: розвиток евгенічного руху. Термін «евгеніка» (буквально «добрий рід» з грецької) увів англійський науковець Френсіс Гальтон. У 1869 році у дослідженні «Спадковий геній» він наполягав, що суспільство мусить відповідати на ключове запитання: кому дозволено розмножуватися? Гальтон писав, що за допомогою ретельного добору, шляхом продуманих шлюбів протягом кількох поколінь підряд можливо створити

надзвичайно обдаровану людську расу. Суспільству варто було визнати, що «кожне покоління має величезну владу над природним обдаруванням наступного», а отже, й обов'язок «перед людством — дослідити діапазон цієї влади і застосовувати її далекоглядно, щоб принести якнайбільше користі майбутнім жителям планети»²⁷.

Гальтон ніколи не пропонував насильно обмежувати розмноження певних людей, але це зробили інші. У 1895 році німецький прибічник евгеніки, який назвав її «расовою гігієною», Альфред Плец, озвучив ідею, що лікарі могли би вирішувати долю немовляти — жити йому чи померти — на основі расової цінності. Також він заявляв, що «поборники расової гігієни не проти війни, оскільки бачать у ній ще один засіб боротьби народів за існування». Плец навіть пропонував використовувати представників «нижчих» народів як гарматне м'ясо і розміщувати їх на особливо небезпечних позиціях²⁸.

Чимало піонерів евгеніки не були антисемітами (Плец, приміром, зараховував євреїв до «арійської раси»), однак це не завадило останнім скористатися їхнім ученням на повну. Поєднання ідеї про центральне місце «расової гігієни» у здоров'ї нації і Чемберленової теорії про євреїв як расову загрозу для арійського народу додало в антисемітську закваску елемент потенційної катастрофи. Традиційний антисемітизм базувався на релігії. Євреї могли уникнути переслідування, навернувшись у християнство. Однак якщо «єврейськість» визнавали невіддільною властивістю індивіда — що, як вірили нацисти, міститься у його крові — порятунку не було. Ваша «раса», на яку ніяк не можна вплинути, визначала вашу долю. Нехай ви навіть найдобріша і найщедріша людина на планеті, але якщо належите до меншовартісної або небезпечної «раси», ризикуєте зазнати гонінь.

У вересневому листі 1919 року Гітлер чітко декларує: «Євреї — це однозначно раса, а не релігійна спільнота». І це ключ до його антисемітських поглядів. Для Гітлера релігія, яку сповідували «євреї», нічого не означала, тому що «навіть чи існує хоч одна раса, представники якої належать до єдиної релігії».

Проте відчайдушні спроби розробити тест на єврейську «кров» очікувано зазнали краху, а нацисти так і не знайшли наукового способу визначити, чи належить людина до єврейської «раси». Тому коли її представників почали переслідувати, а згодом

і знищувати, у тесті на «єврейськість» нацистам довелося покладатися на релігію. Євреї ви чи ні, визначали на основі того, скільки з ваших дідусів і бабусь сповідували юдаїзм. Попри це, нацисти продовжували вважати, що єврейство — раса, а не релігія. «Раса» як рушій історії людства займала у світогляді Гітлера центральне місце, і така дрібниця як наука була не здатна похитнути його віру.

Тут варто висловити важливе застереження. Враховуючи наведені ілюстрації антисемітських поглядів, які циркулювали в Німеччині ще до появи Гітлера і нацистів як політичної сили, легко припустити, що ненависть до євреїв перед Першою світовою прямо перетікає в появу Третього Райху і Голокост, що цього жаху було не уникнути. Але таке твердження помилкове з двох важливих причин. По-перше, попри весь свій запал, німецьким антисемітським партіям не вдавалося заручитися підтримкою співгромадян. За підрахунками вибори 1893 року привели в райхстаг лише шістнадцять представників антисемітських груп плюс приблизно дванадцять їхніх однодумців з інших партій²⁹. Абсолютна більшість німецьких виборців — 95 % — була не готова підтримувати у бюлетені надміру антисемітські партії.

Звичайно, ця статистика не відображає латентне упередження проти євреїв. А воно мало би бути досить сильне, враховуючи багатовікове існування в Німеччині закладеного християнством антисемітизму. Проте в аналізований період антисемітські прояви зафіксовано в багатьох європейських країнах. Звідси і друга причина не перебільшувати масштаби німецького антисемітизму: якби ви жили на початку двадцятого століття і вас попросили передбачити, яка держава вестиме політику винищення євреїв, навряд чи ви вибрали би Німеччину. Найімовірнішим кандидатом була Російська імперія. Перед Першою світовою війною тутешні євреї пережили жахливу кількість насильства. У Кишинівському погромі в квітні 1903 року зруйновано сотні будинків і крамниць, загинули сорок дев'ять євреїв. Причиною стали безпідставні й абсурдні звинувачення, нібито вони вбивали дітей, щоб використати їхню кров для приготування маци на Песах. Через два роки, у жовтні 1905 в Одесі знищили близько 1600 єврейських будинків, а кілька тисяч євреїв було убито або поранено³⁰. І це тільки два приклади смертельних нападів на євреїв у тогочасній Російській імперії, а було їх значно більше. Від 1880 року до початку Першої світової війни понад два

мільйони євреїв утекли з Російської імперії в пошуках кращого і безпечнішого життя. У Німеччині в той самий період нічого подібного і близько не відбувалося. Німецькі євреї читали про насильницькі атаки в Одесі й Кишиневі в пресі й думали, що їм пощастило жити в цивілізованій державі без дикого варварства.

А от точно визначити Гітлерове особисте ставлення до євреїв перед Першою світовою війною складніше. З 1908 по 1913 він мешкав у Відні й захоплювався тамтешнім бургмістром Карлом Люгером, палким антисемітом, який одного разу заявив, що єврейський контроль над газетами і капіталом дорівнюється до «безпосереднього тероризму», а сам він хоче визволити християнський люд від єврейського панування³¹. Також Люгер був переконаний, що євреї — «найбільший ворог німецького народу»³². Однак чи висловлював у той час подібні думки сам Гітлер — питання спірне. Чого не заперечиш, то це його готовності вести справи з галеристами-євреями для продажу картин³³. Мабуть, як припускає один авторитетний дослідник, Гітлер просто «прагматично» підходив до спілкування з євреями, хоч і пройнявся віденським антисемітизмом³⁴. Точно ми цього не знаємо.

Проте немає сумнівів, що Гітлер усім серцем уболівав за німецьку справу в Першій світовій війні й охоче скористався можливістю взяти участь у конфлікті. У серпні 1914 року він клопотався про вступ у Баварський полк, а отже, став солдатом німецької, а не австрійської армії. Гітлер був переконаний пангерманіст і, хоч народився в Австрії, вважав себе насамперед німцем. Він проявив себе як сміливий солдат і отримав орден «Залізного хреста» першого ступеня. Гітлер носив цю відзнаку протягом Другої світової, але ніколи не згадував, що до нагородження його рекомендував офіцер-єврей Гуго Гутман³⁵.

Станом на 1916 рік німцям на війні велося погано. Безвихідь на фронті, нестача продовольства в тилу. Концепція швидкої перемоги, на яку спиралися плани Генерального штабу Німеччини, виявилися фантазією. Люди шукали винних у невдачах держави, і чимало з них почали звинувачувати євреїв. Воєнний міністр Пруссії заявив, що його міністерство безперервно отримує скарги від усього народу про «велику кількість солдатів єврейської віри», які ухиляються від служби на фронті³⁶. Після цього було проведено перепис, щоб визначити, скільки євреїв беруть участь у бойових діях

насправді. Його результати так і не опублікували офіційно. Підозрювали, що зібрані дані продемонстрували: німецькі євреї чесно несуть свою лепту тягара війни, тож німецька влада, замість реабілітувати їх від неправдивих звинувачень, вирішила приховати результати.

Насправді частка німецьких євреїв на службі в армії не поступалася частці неєвреїв. Однак байки, як вони ухиляються від обов'язку перед батьківщиною, нікуди не зникли. Приміром, у 1920-х газета *Der Schild* опублікувала безсоромну побрехеньку, що «поблизу фронту розгорнули польовий шпиталь для євреїв, оснащений найновішим медичним обладнанням і повністю єврейським персоналом. Після восьми тижнів очікування туди привезли першого пацієнта, який пронизливо кричав від болю, тому що йому на ногу впала друкарська машинка»³⁷.

Уже не вперше в історії євреї стали цапом-відбувайлом. У 1916 році Вальтер Ратенау, видатний промисловець і політик єврейського походження, написав у листі другові віщі рядки: «Що більше євреїв гине [на полі бою] в цій війні, то завзятіше їхні вороги доводитимуть, що всі вони відсиджувалися в тилу і наживалися на спекуляціях. Ненависть зросте вдвічі, утричі»³⁸.

Обставини, якими Перша світова війна закінчилася для Німеччини, дали антисемітам нові причини звинувачувати євреїв. Насамперед тому, що після перемир'я в листопаді 1918 почалося соціалістичне повстання. *Ruhr-Echo* урочисто заявила, що «червоний прапор переможно майорітиме над усією Німеччиною. Німеччина мусить перетворитися на республіку рад і в союзі з Росією стати трампліном для майбутньої перемоги світової революції і світового соціалізму»³⁹. У квітні 1919 року революціонери проголосили Баварську Радянську Республіку. Комуністи на чолі з Ойгеном Левіне намагалися впровадити в Мюнхені радикальну соціалістичну політику, відбирали розкішні апартаменти у власників і селили туди бідних. На шляху до своєї мети вони не цуралися насильства: 30 квітня було вбито десять в'язнів. У травні 1919 парамілітарні корпуси правого спрямування (фрайкори) пройшли через Баварію, узяли Мюнхен і розбили комуністів. Їхня помста була кривава: убито понад тисячу революціонерів.

Низка ключових революціонерів-комуністів була євреями. Через це молоді хлопці, як-от Фрідолін фон Шпаун, які приєднувалися

до фрайкорів одразу по закінченні Першої світової війни, виправдовували свій антисемітизм грубим ототожненням євреїв і комуністів. «Майже всі, кого прислали в Баварію встановлювати радянський режим, були євреями, — говорить він. — Окрім цього, ми чули, що в Росії євреї зайняли впливові позиції. Так у Німеччині склалося враження, що більшовизм і юдаїзм — це практично одне й те саме»⁴⁰.

Євреїв звинувачували не тільки в спробі розпалити комуністичну революцію в Німеччині. Також на них вішали провину за воєнні втрати, руйнування старого політичного режиму з кайзером на чолі, підписання ненависного Версальського мирного договору і роботу в складі уряду Ваймарської Республіки під час гіперінфляції початку 1920-х.

Антисеміти приплітали єврейське втручання до кожного гострого суспільного питання. Наприклад, наголошували, що проєкт Ваймарської конституції підготував юрист-єврей Гуго Пройсс; що у 1917 році лідером Незалежної соціал-демократичної партії став політик-єврей Гуго Гаазе; що інший державник-єврей Отто Ландсберг як міністр юстиції їздив у Версаль і заслухав вимоги союзників на мирній конференції після війни; що промисловець-єврей Вальтер Ратенау працював у військовому міністерстві під час конфлікту, а потім ще й став міністром закордонних справ у Ваймарській Республіці.

Усі наведені вище факти — правда. Але вони не відображають повну картину. Абсурдно покладати відповідальність за колективні рішення виключно на причетних урядовців-євреїв, а будь-які звинувачення проти цих конкретних людей при детальнішому розгляді просто розсипаються. Наприклад, Гуго Пройсс дійсно брав участь у підготовці проєкту Ваймарської конституції, але фінальний варіант йому не належав і містив статті, які написали інші люди. Отто Ландсберг справді заслухав вимоги союзників у Версалі, однак антисеміти чомусь не згадували, що він був категорично проти договору і подав у відставку. Стосовно Гуго Гаазе і Вальтера Ратенау — обох убили майже одразу після війни, в 1919 і 1922 році відповідно, тож навряд чи можна говорити про їхню відповідальність за подальші політичні прорахунки Ваймарської Республіки.

Коли одні факти ігнорують, а інші перебільшують, прекрасно спрацьовує упередження. Потрапивши у скрутне становище,

чимало німців були не в тому настрої, щоб осмислювати свою емоційну реакцію. Через морську блокаду Німеччини, яку зняли лише влітку 1919, — так союзники тиснули, щоб новий уряд швидше підписав мирний договір — мільйонам людей бракувало харчів. Продовжувалася пандемія грипу 1918 року, яка принесла велику кількість смертей і море скорботи. Враховуючи все це — і страх близької комуністичної революції — антисемітизм став для багатьох людей зручним поясненням їхніх незгод. Теодор Ешенбург, якому виповнилося чотирнадцять, коли закінчилася війна, пригадує, що у його батька зненацька «прокинувся расовий антисемітизм, якого не було раніше. Світова революція, світові банки, світова преса — усі вони повні євреїв»⁴¹.

Так на тлі воєнної поразки і величезного невдоволення на півдні Німеччини виникла нова політична сила: Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини. Скорочено — НСДАП, або нацисти.

2 Народження нацистів

1919—1923

Нацистська партія народилася із фундаментального зсуву в політичному середовищі Німеччини. Після війни німецькі антисеміти не просто почали звинувачувати євреїв у більшій кількості проблем — їхня ненависть знайшла абсолютно новий вимір.

У 1912 році лідер пангерманістів Генріх Класс назвав свої нападки на євреїв «Якби я був кайзером». Отже, він вважав, що пропонувані зміни можна впровадити в рамках усталеної політичної системи на чолі з кайзером. Але 1919-го жодному антисеміту не спало би на думку називати свою критику євреїв «Якби я був президентом Ваймарської Республіки». Це тому що державну владу перестали сприймати як засіб вирішення єврейської «проблеми» — тепер її вважали *частиною* останньої.

На хвилі суспільного невдоволення почався період розквіту антисемітських груп. У лютому 1919 року засновано найвпливовішу з них — Німецький народний союз оборони і наступу (Deutschnvölkischer Schutz- und Trutzbund). До 1922 вона налічувала вже 150 000 членів, і кожен з них підписав статут, що закликав «ліквідувати шкідницький і деструктивний вплив єврейства»⁴².

Особливо плодючою в цьому ракурсі була Баварія, де з'явилася маса радикальних антисемітських груп. Наприклад, Товариство Туле у Мюнхені вимагало, щоб кожен потенційний учасник поклявся, що в ньому і його дружині не тече «ні краплі єврейської чи змішаної крові»⁴³. Задовольнивши цю вимогу, члени товариства потрапляли під вплив риторики засновника — Рудольфа Фрайгерра фон Зеботтендорфа. Після поразки німецької армії у листопаді 1918 року його погляди набули відверто апокаліптичного забарвлення. Він проголошував, що тепер «заправляє наш смертельний